

Ἄλλὰ τὰ σχέδια ἕνα-ἕνα ματαιώνονται, ἐνῶ διεγείρουν τὶς ἐλπίδες τῶν ὑποδούλων. Ἐρχεται κατόπιν ἡ ἐπανάσταση τοῦ 1770 μὲ τὰ Ὀρλωφικά. Ἡ Εὐρώπη παρακολουθεῖ μὲ ἐνδιαφέρον τὰ γεγονότα. Ὁ Βολταῖρος ἀλληλογραφεῖ μὲ τὴν αὐτοκράτειρα Αἰκατερίνη καθ' ὅλη τὴ διάρκεια τοῦ πολέμου. Τὴν συμβουλεύει μάλιστα νὰ συμπράξῃ μὲ τὴν αὐτοκράτειρα τῆς Αὐστρίας ἐναντίον τῶν Τούρκων, καὶ τῆς λέει, μεταξὺ ἀστείου καὶ σοβαροῦ: «Τί εὐχάριστο θέαμα νὰ βλέπη κανεὶς δύο αὐτοκράτειρες νὰ τραβοῦν τὸν σουλτάνο ἀπὸ τ' αὐτιὰ καὶ νὰ τὸν διώχνουν στὴν Ἀσία». Ἀποτέλεσμα εἶναι νὰ σφαγοῦν χιλιάδες Ἑλληνες δίχως ἔλεος.

Νέα ἀναστάτωση μὲ τὸν Ναπολέοντα. Οἱ ἐθνικὲς προσδοκίαι στρέφονται τώρα στὴ Γαλλία. Γράφει ἕνας ἀπεσταλμένος τοῦ Βοναπάρτη: «Ἡ Ἑλλὰς περιμένει ἀπὸ σᾶς τὴν ἐλευθερίαν της... Μεταξὺ τῶν Ἑλλήνων ὑπάρχουν πολλοὶ ποὺ φέρουν τὴν τρίχρωμον κονκάρδαν. Οἱ Ἑλληνες κρατοῦν μίαν λαμπάδα ἀναμμένην πρὸ τῆς εἰκόνης σας. Λατρεύουν εἰς σᾶς, τὸν Θεὸν τῆς ἐλευθερίας». Κι εἶναι ἀλήθεια ὅτι, ὄχι μόνον οἱ Ἑλληνες τοῦ ἐσωτερικοῦ, ἀλλὰ κυρίως οἱ λόγιοι, ποὺ ζοῦσαν καὶ δροῦσαν στὴν Εὐρώπη καὶ ἦσαν ποτισμένοι μὲ τὰ νάματα τοῦ γαλλικοῦ διαφωτισμοῦ, πίστεψαν στὰ νέα συνθήματα τῆς Γαλλικῆς Ἐπαναστάσεως. Μαζί τους καὶ πρῶτος ὁ Ρήγας Φερραῖος. Ἄλλ' ὁ θεὸς τῆς ἐλευθερίας τὸ μόνον ποὺ εἶχε κατὰ νοῦ, ἦταν ν' ἀποκτήσῃ βάσεις στὴν ἀνατολικὴ Μεσόγειο. «Αἱ παγίδες εἶναι τόσον περισσότερον ἐπικίνδυναι καὶ ἀποτελεσματικαί, ὅσον περισσότερον καλύπτονται ὑπὸ γοητευτικὰ δολώματα», γράφει συμπερασματικὰ ὁ ἱστορικὸς τῆς Ἐπανάστασεως.

Ἔτσι λοιπὸν πρέπει νὰ τὸ πάρον ἀπόφαση, πὼς ἡ ἐλευθερία δὲν μπορεῖ νὰ ἔρθῃ ἀπ' ἔξω. Στὶς δικές της δυνάμεις ἡ Ἑλλάδα πρέπει νὰ στηριχθῇ. Μόνη της, πρέπει ν' ἀποδείξῃ πὼς δὲν ὑπάρχουν μεγάλες δυνάμεις ἀκαταμάχητες.

Ἡ μυστικὴ δύναμις ποὺ ἐπιτελεῖ τὸ θαῦμα εἶναι ἡ παιδεία. Στὰ πρῶτα χρόνια τῆς σκλαβιάς ἡ κατάστασις τῆς παιδείας εἶναι ἀξιοθρήνητη. Τὰ μέσα τῆς μαθήσεως, τὰ βιβλία, σκορπίστηκαν στὶς ἀλώσεις τῶν διαφόρων πόλεων ἢ πετάχτηκαν σὲ μιὰ γωνιά καὶ καταστρέφονται. Ἡ ἑλληνικὴ παιδεία κινδυνεύει νὰ ἐξαφανιστῇ. Ἀκόμη καὶ ἡ ἑλληνικὴ γλῶσσα ὑπάρχει κίνδυνος νὰ πάψῃ νὰ ἀκούγεται. Στὴν Καππαδοκίαν καὶ στὸν Πόντο, λένε οἱ παραδόσεις, πὼς στοὺς ὑπόδουλους ὁ κατακτητὴς ἔκοψε τὴ γλῶσσα, γιὰ νὰ ἐξηγήσουν μ' αὐτὸ τὸν τρόπο, ὅτι ἔπαψαν νὰ μιλοῦν ἑλληνικά. Πολλοὶ διανοούμενοι κληρικοὶ καταφεύγουν στὰ μοναστήρια, ὅπου φαίνεται ὅτι ἐξακολουθεῖ ἡ πνευματικὴ κίνησις. Τὸ ὑπόλοιπο ἔθνος βυθίζεται σιγὰ-σιγὰ στὸ σκοτάδι. Καὶ μόνο σὲ μιὰ γωνιά τῆς Κωνσταντινουπόλεως, ὅπου ἐξουσιάζει ἡ δυνατὴ ἀρχὴ τῆς Ὁρθοδοξίας, ἐκεῖ λειτουργεῖ, ἀπὸ τὴν ἐπομένῃ κιόλας τῆς Ἀλώσεως, ἡ Πατριαρχικὴ Σχολή, ποὺ μὲ τὸ ὄνομα : Πατριαρχικὴ Ἀκαδημία ἢ Μεγάλῃ τοῦ Γένους Σχολή, ἔμελλε ν' ἀποτελέσῃ τὴν κυριώτερη ἐστία γιὰ τὴν παιδείαν τοῦ Γένους. Ἡ ἰδρυσὴ τῆς εἶναι ἡ μεγάλη πράξις τῆς πατριαρχείας τοῦ πρώτου, μετὰ τὴν Ἀλωσιν, Πατριάρχου, τοῦ Γενναδίου Σχολαρίου. Ἐκεῖ ἐφοίτησαν νέοι, ὅχι μόνον ἀπὸ χῶρες ἑλληνικὰς, ἀλλὰ καὶ ἀπὸ ἄλλα τουρκοκρατούμενα μέρη. Σ' αὐτὴν ὀφείλουν οἱ Ἕλληνες καὶ οἱ ἄλλοι Βαλκάνιοι λαοὶ πολλοὺς ἀπὸ τοὺς θρησκευτικούς, πολιτικούς καὶ πνευματικούς των ἡγέτες.

Δειλὰ-δειλὰ ἀρχίζει τὸν 16ον αἰῶνα νὰ λειτουργῇ στὴν Ἑλλάδα τὸ θρυλικὸ «κρυφὸ σχολεῖο», ποὺ διατηρήθηκε, στὶς ἀπομονωμένους ἑλληνικὰς περιοχάς, ὡς τὶς παραμονὲς τῆς Ἐπαναστάσεως. Εἶναι σχολεῖα ἀγοριῶν προσαρτημένα στὶς ἐκκλησίας, στὶς πόλεις καὶ στὰ νησιά. Ὁ δάσκαλος - ἱερέας διδάσκει στοὺς νάρθηκες τῶν ναῶν ἢ σ' ἓνα κελλὶ τῶν μονῶν τὰ «κρυφὰ βιβλία», δηλαδὴ τοὺς μαθαίνει νὰ διαβάζουν τὰ ἐκκλησιαστικὰ βιβλία. Ἀλλὰ πολλὰς φορὰς, προσθέτει σ' αὐτὰ καὶ ἀποσπάσματα ἀρχαίων συγγραφέων, ὅπως τοῦ Ἀριστοτέλη καὶ τοῦ

Πλούταρχον. Ἡ διδασκαλία γίνεται τὸ βράδυ, στὸ σκοτάδι, γιὰ νὰ μὴ πάρη εἶδηση ὁ κατακτητής.

Τὸ 1593 συμβαίνει ἓνα σπουδαῖο γεγονός στὴν ἱστορία τοῦ ἔθνους : Ὁ Πατριάρχης Ἱερουσαλὴμ ὁ Β' συγκαλεῖ σύνοδο καί, σ' ἓνα ἀπὸ τοὺς Κανόνες της, θεσπίζει νὰ φροντίσουν οἱ ὀρθόδοξοι μητροπολίτες νὰ ἰδρῦσουν σχολεῖα «ὥστε τὰ θεῖα καὶ ἱερὰ γράμματα δύνασθαι διδάσκεσθαι, βοηθεῖν δὲ κατὰ δύναμιν τοῖς ἐθέλουσιν διδάσκειν καὶ τοῖς μαθεῖν προαιρουμένοις». Ἀπὸ τὴν ἐποχὴ αὐτὴ γενικεύεται ἡ ἴδρυση σχολείων.

Ὅσο γιὰ τὶς φραγκοκρατούμενες ἑλληνικὲς χῶρες, τὸ ἔδαφος μοιάζει πιὸ πρόσφορο γιὰ τὴν παιδεία. Ἀλλὰ κι ἐκεῖ ὄχι ἀπὸ τὴν ἀρχή. Σ' ὁλόκληρη τὴν Κρήτη λειτουργεῖ μόνον ἓνα σχολεῖο! Τὸ Σιναιτικὸ μετόχι τοῦ Χάνδακα. Καὶ γιὰ τὰ Ἐπτάνησα γράφει ὁ Φιλητᾶς : «Νὰ μνημονεύσω ὅτι διὰ σύστημα πολιτικῆς, ὅπου ἀπέβλεπεν εἰς τὸν διαιωνισμόν τῆς ἀμαθείας, ποτὲ δὲν ἐσυστήθη σχολεῖον δημόσιον, καὶ ὅτι ἡ μητρικὴ γλῶσσα ἐπιμελῶς ἐφροντίζετο νὰ πνίγεται εἰς αὐτὸ τὸ στόμα τοῦ θηλάζοντος νηπίου».

Ἀλλά, ἀπὸ τὶς Βενετοκρατούμενες περιοχάς, ὅσοι ἔχουν ἔφεση γιὰ μάθηση, ἔχουν τὴν εὐκαιρίαν νὰ σπουδάσουν στὶς Σχολὰς τῆς Ἰταλίας. Κυρίως τὸ Πανεπιστήμιον τῆς Πάδοβας εἶναι ἐκεῖνο πὸν ἔστειλε στὶς ἑλληνικὲς χῶρες ἑκατοντάδες ἐπιστήμονες. Ἡ συμβολὴ του εἶναι ἀπὸ τὶς πιὸ σημαντικὲς στὴν ἀναζωπύρωση τοῦ πολιτικοῦ αἰσθητηρίου, ὄχι μόνον στὸ Ἑλληνικὸ ἔθνος, ἀλλὰ καὶ στὰ ἄλλα κατεχόμενα ἔθνη τῆς Βαλκανικῆς.

Στὴ Ρώμη λειτουργεῖ ἀπὸ τὸ 1576 τὸ Ἑλληνικὸ Κολλέγιο, ἔργο τοῦ Πάπα Γρηγορίου τοῦ Γ'. Ἑλληνες, ἀπὸ διάφορα μέρη, σπουδάζουν τὰ κλασικὰ γράμματα, ἀλλὰ καὶ τὴν καθολικὴν θεολογίαν. Ἐχει γιὰ σκοπὸν τὸν νὰ δημιουργήσῃ πνευματικὰ στελέχη, τὰ ὅποια, γυρίζοντας κατόπιν στὸν ἑλληνικὸν χῶρον, θὰ ἀνυψώσουν τὸ ἐπίπεδο τῶν συμπατριωτῶν τους. Φυσικὰ στοὺς σκοποὺς τοῦ Κολλεγίου εἶναι καὶ ἡ ἔνωση τῶν ἐκκλησιῶν. Ἀρκετοὶ ἀπὸ τοὺς τροφίμους του ἀσπάζονται τὸν

καθολικισμό, οί περισσότεροι όμως παραμένουν στο ὀρθόδοξο δόγμα καὶ ἐπιστρέφουν στὶς πατρίδες τους, θεολόγοι πάνοπλοι, ἔτοιμοι νὰ ἀντικρούσουν κάθε ξένη προπαγάνδα.

Μὲ τὸν καιρό, ἡ Κρήτη, πὺ εὐνοεῖται ἀπὸ τὴν πνευματικὴ τῆς ἐπικοινωνία μὲ τὴ Βενετία, γίνεται ἡ μόνη ἐστία στὸν ἑλληνικὸ χῶρο, ὅπου ἀνθίζει ἡ λογοτεχνία.

Ἄλλὰ καὶ οἱ Ἕλληνες λόγιοι, κληρικοὶ ἢ ἔμποροι τοῦ ἐξωτερικοῦ, διαθέτουν τὶς περιουσίες τους γιὰ νὰ ιδρῦσουν ἑλληνικὰ κολλέγια ἢ Φροντιστήρια. Ἐνας ἀπ' αὐτούς, ὁ Κερκυραῖος Θωμᾶς Φλαγγίνης ιδρύει στὴ Βενετία τὸ Φλαγγινιανὸ Φροντιστήριον.

Οἱ ἑλληνικὲς σχολὲς τοῦ ἐξωτερικοῦ μὲ τὸ τέλος τοῦ 16ου αἰώνα πληθαίνουν ὄχι μόνον σὲ διάφορες πόλεις τῆς Ἰταλίας, ἀλλὰ καὶ στὴ Δαλματία, στὴν Πολωνία, στὴν Οὐγγαρία, στὴ Ρωσία καὶ ἄλλου.

Μέσα στὸν ἑλληνικὸ χῶρο ἡ διψασμένη γιὰ μάθηση νεολαία συσπειρώνεται γύρω ἀπὸ τὴν Ἐκκλησία. Κι ἐκεῖνη ἀγρυπνεῖ γιὰ τὴν πρόοδο τῶν τέκνων τῆς : Ἀπλοὶ ἱερεῖς καὶ δεσποτάδες ἐξορμοῦν σὲ μιὰ διαφωτιστικὴ ἐκστρατεία γιὰ νὰ μεταλαμπαδεύσουν τὰ γράμματα στὶς τέσσερις γωνιὲς τῆς ἐπικράτειας καὶ νὰ προετοιμάσουν ἔτσι τὸ μέλλον. Ἄλλὰ ἡ προετοιμασία αὐτὴ ἀπὸ τοὺς ἐμπνευσμένους ἀποστόλους προϋποθέτει θυσίες : ἐξορίες, φυλακὲς, ἀπαγχονισμοί, πνιγμοὶ εἶναι τὸ τίμημα αὐτῆς τῆς ἐξορμήσεως.

Μέσα στὴν ἐπικράτεια, ἐκτὸς ἀπὸ τὴν πρωτεύουσα, πρέπει νὰ σημειωθοῦν γιὰ τὴ σχολικὴ τους κίνηση, ἡ Θεσσαλονίκη, τὰ Ἰωάννινα, ἡ Ἀθήνα. Στὴ Θεσσαλονίκη διδάσκουν Ἀθηναῖοι καὶ Κρητικοὶ δασκάλοι. Στὰ Ἰωάννινα ἐξακολουθεῖ ἡ βυζαντινὴ παράδοση μὲ τὴ σχολὴ τῶν Φιλανθρωπηῶν, πὺ λειτουργεῖ στὸ νησί τῆς λίμνης. Στὴν Ἀθήνα λειτουργοῦν τόσες σχολὲς, ὥστε νὰ τὶς ἀποκαλοῦν «ἔτι καὶ νῦν χρυσᾶς».

Πλούσιοι Ἕλληνες ἄστοι τοῦ ἐσωτερικοῦ τῆς ὀθωμανικῆς ἀτοκροατορίας κινοῦνται γιὰ τὸ φωτισμὸ τοῦ Γένους : παράδειγμα ὁ Μανο-

λάκης Καστοριανός, πὸν ξανανοίγει τὴν Πατριαρχικὴ Σχολὴ καὶ ἰδρύει σχολεῖα στὴν Χίο, στὴν Ἄρτα, στὸ Αἰτωλικό.

Μὲ τὸν 18ον αἰῶνα τὰ «σπουδαστήρια» πολλαπλασιάζονται. Κάθε πόλη, κάθε χωριὸ ἔχουν τὸ σχολεῖο τους. Στὴν Ἡπειρο, στὸ Πήλιο, στὰ Ἄγραφα διδάσκονται τώρα ἐλεύθερα τὰ κοινὰ γράμματα. Ἀλλὰ καὶ ἡ ἀνώτερη παιδεία ἔχει τὰ ἰδρύματά της! Ἡ Ἀθωνιάδα στὸ Ἄγιον Ὄρος, στὸν Μωρηᾶ, ἡ Σχολὴ τῆς Δημητσάνας καὶ στὸ Αἰγαῖο, ἡ Σχολὴ τῆς Χίου, ἡ Σχολὴ τῶν Κυδωνιῶν, ἡ Εὐαγγελικὴ Σχολὴ τῆς Σμύρνης. Καὶ πῶς ψηλά, στὶς Παρίστριες Ἡγεμονίες, οἱ Ἀκαδημίες τοῦ Βουκουρεστίου καὶ τοῦ Ἰασίου μεταλαμπαδεύουν τὸ ἑλληνικὸ πνεῦμα στοὺς σπουδαστὲς τῆς Βαλκανικῆς.

Ἀλλὰ τὸ μεγάλο ἐκπαιδευτικὸ κέντρο εἶναι πάντα ἡ Μεγάλὴ τοῦ Γένους Σχολὴ. Ἐκεῖ γίνεται ἡ σύνδεση μὲ τὴ Βυζαντινὴ παράδοση. Ἐκεῖ φοιτοῦν, κυρίως μετὰ τὴν ἀναδιοργάνωσή της τὸν 17ο αἰῶνα ἀπὸ τὸν σχολάρχῃ της φιλόσοφο, Θεόφιλο Κορυδαλλέα, ἑκατοντάδες νέοι ἀπὸ τὴ χερσόνησο τοῦ Αἴμου. Ἐκεῖ σπουδάζουν οἱ Φαναριῶτες, πὸν τῆς προσφέρουν κατόπι σὰν ἀντίδωρο ὑλικά μέσα καὶ διευθυντές. Ἐκεῖ καλλιεργήθηκε ἡ χριστιανικὴ πίστη. Ἐκεῖ ἀναζητοῦν οἱ λόγιοι τὰ ἰδανικά πὸν τοὺς καθοδηγοῦν μέσα στὴ δουλεία, κι ἀναζητοῦν στοὺς προγόνους τὶς κρυμμένες δυνάμεις πὸν θὰ τοὺς ἐπιτρέψουν ν' ἀνορθωθοῦν καὶ νὰ κτίσουν τὸ μέλλον. Τὸ Πατριαρχεῖο, πὸν τὴν διευθύνει, εἶναι μὲ ὅλη τὴ σημασία τῆς λέξεως Οἰκουμενικό : δὲν περιορίζει τὴ δράση του στὰ γεωγραφικὰ ὅρια τοῦ ἑλληνισμοῦ, ἀλλὰ ἀπλώνει τὴν πνευματικὴ του ἐπιρροὴ σ' ὅλον τὸν ὀρθόδοξο κόσμο.

Αὐτὰ ὡς τὴ συνθήκη τοῦ Κιουτσούκ Καϊναρτζῆ. Μὲ τὰ προνόμια πὸν ἡ συνθήκη αὐτὴ ἐξασφαλίζει στὸν ἑλληνισμό, ἔχει τὴν ἀντανάκλασή της στὴν ἱστορία τῆς παιδείας μας. Μιὰ καινούργια περίοδος ἐγκαινιάζεται, πὸν διαρκεῖ τὸν μισὸ αἰῶνα ὡς τὴν ἐπανάσταση, καὶ μεταφέρει στὸν ἑλληνικὸ χῶρο κάθε πρόοδο τῆς Ἑσπερίας. Στὰ γράμματα πρωτοστατοῦν τώρα φιλόσοφοι, γιατροί, ἐπιστήμονες πὸν

μεταφέρουν ἀπὸ τῆ Δύση τὶς πνευματικὲς κατακτήσεις, καὶ διαμορφώνουν στοὺς ξένους τὸ πνεῦμα τοῦ φιλελληνισμοῦ. Εἶναι ἡ ἐποχὴ τοῦ («Ἑλληνικοῦ Διαφωτισμοῦ»).

Κύριοι Συνάδελφοι, Κυρίες καὶ Κύριοι,

Στὴ σύντομη αὐτῆ, καὶ κατ' ἀνάγκην ἀτελεῖ, ἀναδρομῇ ποὺ ἐκάμαμε πρὸς τὴν ἐτοιμασίαν τοῦ μεγάλου ἀγῶνα, δὲν ἦταν δυνατόν νὰ ἐξετάσουμε ὅλους τοὺς βασικοὺς παράγοντες, ποὺ συνετέλεσαν στὸ νὰ ἀποτινάξῃ τὸ ἔθνος τὸν μακροχρόνιο καὶ ἀφόρητο ζυγό. Ὅλοι ὅμως λίγο - πολὺ τοὺς γνωρίζουμε τοὺς παράγοντες αὐτούς. Ἦσαν ποικίλοι :

Ἦσαν οἱ κλεφτοαρματωλοί, ποὺ γυμνασμένοι σὲ ἀνταρτικὰ σώματα διαφέντευαν τὰ βουνὰ τῆς ἐπικράτειας. Ἦσαν οἱ ἀκμάζουσες καὶ ἐθνωφελεῖς ἑλληνικὲς κοινότητες. Ἦσαν οἱ ἔμποροι, ποὺ μὲ τὴν ἐργατικότητά τους εἶχαν δημιουργήσει ἰκανὸ πλοῦτο ἔξω ἀπ' τὴν Ἑλλάδα καὶ ἀποτελοῦσαν —ὅπως εὐστοχα ἐλέχθη— τὸ Ὑπουργεῖο Οἰκονομικῶν τοῦ ὑποδούλου Ἑλληνισμοῦ.

Ἦσαν ἀκόμη τὰ διοικητικὰ στελέχη, ποὺ συνεργάσθηκαν μὲ τὸν κατακτητὴ, γιὰ νὰ ἐλαφρώσουν ἀπὸ τὶς καταπιέσεις τὸ Ἑλληνικὸ Γένος καί, σὲ ζοφερὲς ὥρες, νὰ ὑπερασπίσουν τὰ δίκαια τῆς Ἐκκλησίας καὶ τοῦ Ἔθνους.

Ἦσαν οἱ μισθοφόροι στρατιῶτες, ποὺ ὑπηρετοῦσαν στὰ ξένα στρατιωτικὰ τάγματα καὶ ἔχυναν τὸ αἷμα τους γιὰ συμφέροντα ξένα, ἐλπίζοντας πὼς κάποτε θὰ ἔρθῃ καὶ ἡ σειρὰ νὰ πολεμήσουν γιὰ τὴν πατρικὴ γῆ.

Ἦσαν οἱ ναυτικοί, ποὺ ὄργωναν τὴ Μεσόγειο, καὶ μιὰ ἐπιθυμία εἶχαν νὰ μετατρέψουν, μιὰ μέρα, τὰ πλοῖα τους ἀπὸ ἐμπορικὰ σὲ πολεμικά.

Μὰ ἐκεῖνο ποὺ προσδιώριζε ὅλων αὐτῶν, καὶ ὀλόκληρου τοῦ Ἔθνους, τὴν τύχη, ἦταν ἡ παιδεία, ποὺ τοὺς ἔκαμε ὅλους αὐτοὺς νὰ νοιώθουν ἐλεύθεροι, ἂν καὶ ὑποταγμένοι σὲ σκληρότατο ζυγό.

Ἦταν ἡ παιδεία μὲ τὰ ἰδανικά της, πού τοὺς καθοδηγοῦσε στοὺς σκοτάδι νὰ λύγουν τὰ δεσμὰ καὶ νὰ ξαναπάρουν τὴ θέση πού τοὺς ταίριαζε, τὴν καθιερωμένη ἀπὸ τοὺς προγόνους θέση. Μαθαίνοντας οἱ Ἕλληνες τὴν ἱστορία τους, ἔνοιωθαν τὸ χρέος νὰ διαφυλάξουν τὴν πολιτιστικὴ τους κληρονομία αἰώνια. Χάρη στὴν παιδεία τους, ἔγιναν φορεῖς τῶν ἰδεῶν τοῦ ἀρχαίου καὶ τοῦ βυζαντινοῦ κόσμου. Χάρη στὴν παιδεία τους, κατέλαβαν ἡγετικὸ ρόλο στὰ Βαλκάνια καὶ στὴν Ἑγγύς Ἀνατολή. Ἀνεκτίμητη κι ἡ προσφορά τους στοὺς νεώτερο Εὐρωπαϊκὸ Πνεῦμα.

Φαινομενικὰ σκλάβοι, χάρι στὴν παιδεία τους, εἶναι οὐσιαστικὰ ἐλεύθεροι καὶ τὸ διακηρύσσουν ὑπερήφανα στὶς ἐπιστολές τους : «οἱ σοφοὶ ἐλεύθεροι, γράφουν, δοῦλοι δὲ οἱ μωροί».

Ἡ παιδεία ὑπῆρξε, στὰ χρόνια τῆς Τουρκοκρατίας, ὅπως καὶ πάντοτε στοὺς παρελθόν, τὸ ὄπλο μὲ τὸ ὁποῖο κατόρθωνε νὰ ἐπιζήση ὁ Ἑλληνισμὸς καὶ νὰ ἀναδειχθῆ στὴν πρώτη γραμμὴ τῆς ἱστορίας.

Στάθηκε αὐτὴ ὁ ἄγρυπνος λογισμὸς μὲ τὸν ὁποῖον ἀντιμετώπισε ὁ Ἕλληνας κάθε εὐτυχισμένη, κάθε τραγικὴ στιγμή τῆς ζωῆς του.

Οἱ μακροὶ ἐκεῖνοι χρόνοι, πού, χάρι στὴν παιδεία, δὲν ἦσαν τόσο σκοτεινοί, ὅσο σνηθίσαμε νὰ τοὺς ἀποκαλοῦμε, ἄς σταθοῦν γιὰ μᾶς ὑπόδειγμα γιὰ τὸ παρὸν καὶ τὸ μέλλον.